ГЛАСНИК ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, Књ. 17 (2024), стр. 31-55
REVIEW OF REGIONAL MUSEUM, Vol. 17 (2024), pp. 31-55

Академик Славенко ТЕРЗИЋ
Српска академија наука и уметности
Београд

У ТРАГАЊУ ЗА ИЗГУБЉЕНИМ ИДЕНТИТЕТОМ КУЛТУРНА БАШТИНА ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА У ВРТЛОГУ ВИШЕВЕКОВНИХ СЕОБА (ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА 1998. И 2000. ГОДИНЕ)

У спомен на Риста Манојловића

АПСТРАКТ: Чланак доноси научну анализу српске православне културне баштине на простору пљеваљског краја од средњег века до новијег времена. Заснива се на објављеним радовима других истраживача и личним архивским и теренским истраживањима. Рад садржи мање или веће податке о остацима 13 манастиришта, око 50 црквишта и близу десетак градина. Донети су, такође, нови подаци о драгоценом рукописном наслеђу које је стицајем историјских околности доспело у стране библиотеке. Остаци богате културне баштине наводе на основни закључак о изгубљеном културном идентитету краја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пљевља, пљеваљски крај, културни идентитет, цркве, манастири, црквишта, манастиришта, градине,

рукописне књиге, преписивачке радионице, теренска истраживања.

Област Средњег Потарја, или још ближе – пљеваљски крај, спада у оне српске области о чијим се старинама мало зна. Време у коме живимо прети да потпуно затре или преиначи карактер баштине ове области. Да је овај крај био много значајнији и у сваком погледу важнији, нарочито у средњем веку али и у првим вековима османске власти, сведоче бројни неистражени трагови старога живота: реч је о некада значајним а данас једва познатим или потупно заборављеним местима старих цркава, манастира, црквених ризница, манастирских библиотека, рудника, градских утврђења, некропола, стећака, старих путева и других локалитета. Ови трагови говоре о некада густо насељеној области, о предузимљивом становништву и вероватно за локалне прилике богатим и угледним појединцима – властелинима или кнезовима који су били ктитори или носиоци привредног, културног и духовног живота области. Зато и говоримо о изгубљеном идентитету. Такав историјски живот проистицао је из чињенице коју је Танасије Пејатовић истакао већ на почетку своје књиге о Средњем Полимљу и Потарју – да су Полимље и Потарје „делови Српских Земаља, који заузимају, може се рећи, централни део њихов“.[1]

Сви ти трагови демографске и културне снаге српског народа ове области, данас истина највећим делом у рушевинама, жбуњу и корову, сведоче управо о изгубљеном идентитету. Детаљнија и опсежнија истраживања могла би дати приближно верну слику мапе писмености и животне снаге пљеваљског краја. Ми смо свесни, како

[1] Петар Мркоњић (Танасије Пејатовић), *Средње Полимље и Потарје у Новопазарском санџаку. Антропогеографска истраживања*, Етографски зборник СКА, IV, 227.

је то једном приликом записао Иларион Руварац, „да су то само одломци и камичци, растурени, разбацани, развејани на све стране, и да из тих растурених камичака не састависмо зграде и какве такве целине“. У том погледу вредна су пажње започета, у много чему пионирска антропогеографска и историјско-географска истраживања која је организовао Завичајни музеј у Пљевљима у сарадњи са Историјским институтом САНУ, септембра 1998. и маја 2000. године. Завичајни музеј могао би у том смислу бити важан регионални истраживачки центар. Задњи је час да се нешто учини, не само зато што зуб времена чини своје, него што и људска рука немилосрдно уништава ове старине, махом због градње модерних гробница, али и градње путева, кућа, штала и других сличних објеката. Чинило се, и чини се понекад и из чисте обести и незнања, о чему сведочи, на пример, разбијање камених плоча или старих надгробних споменика са драгоценим старим ћириличним записима и натписима.

Бројни су разлози који су утицали на велику занемареност старе српске баштине Потарја у целини, као и Полимља. Стари путеви који су овуда пролазили са Приморја према дубини Балкана – Солуну и Цариграду су се „засули“, како каже Стојан Новаковић, а модерни су заобишли и пљеваљски крај. Исламизација Срба, нарочито током 18. века, утицала је на њихов однос према старим богомољама и њиховом наслеђу; Танасије Пејатовић наводи, како каже „три знатна мухамеданска племена“ у Доњем Колашину и Кричку – Каљиће, Мицане и Ђурђевиће, за које се тачно зна „када су истурчени па чак неки од њих задржали и извесне хришћанске обичаје: бадњак и свадбене обичаје а за Мицане (Сердаровићи, Муминовићи, Адиловићи, Поповићи (Рецовићи), Ружичићи, Бошковићи (Алиловићи), Баори, Штроке, Дурани, Синановићи, Мердовићи, Раповићи и Мемићи) „зна

се да су славили Митровдан“[2]. Каљићи су према традицији старином Калезићи из Бјелопавлића. Међутим, управо то исламизовано православно становништво је предњачило у нападу на православне цркве и манастире, често у време избијања буна и устанака, а кад-кад и без таквог повода. Многи извори говоре о великом пустошењу Довоље 1809. године од стране, како се каже, „колашинских Турака“, као и о више напада током 19. века или рушења Манастира Светог Арханђела Михаила у Тари, или паљења цркве Манастира Соколац од стране „турских чобана“, како је забележио учитељ Сава Косановић, касније босанско-херцеговачки митрополит.[3] „Пошљедњи игуман био је Симеон Вукојичић кога је убио на некој моби Рамо Јелић.“ Ова разарања су била праћена пљачкањем драгоцености, а оно што није однето било је изложено даљој пљачки и пропадању. У таквим околностима страдале су и многе драгоцености које су из других манастира, пре свега из околине, али и из Метохије и Косова, биле склањане у скровите манастире какав је био Манастир Довоља (мошти светог Арсенија, на пример, пренете су овамо из Пећи), да би током 19. века главно сабиралиште рукописа и драгоцености постала Света Тројица пљеваљска.

Наука се мало бавила овом баштином, ако се изузме Манастир Света Тројица, када је реч о православној српској баштини и Хусеин-пашина џамија, када је реч о исламском наслеђу. После Другог светског рата српска баштина је вишеструко маргинализована, чиме се отворио простор за наметање периферијске свести у односу на наводно културно супериорније и историјски снажније области нове републичке целине.

---

[2] Т. Пејатовић, *Средње Полимље и Потарје,* 284.

[3] Сава Косановић, *Српске старине у Босни,* Гласник Српског ученог друштва, књига XII, Београд 1871, 181.

У научној, стручној и широј јавности током последња два века процес откривања старе српске баштине текао је споро и крајње скромно. Почетком 19. века карловачки митрополит Стеван Стратимировић (митрополит 1790–1836) написао је и оставио у рукопису *Опис Херцеговине*, на основу казивања током 1803. и 1804. Арсенија Гаговића, архимандрита Манастира Пиве и проигумана Манастира Хиландара, током Гаговићевих одлазака за Русију и повратка назад. У белешкама о реци Тари Стратимировић је записао Гаговићева врло кратка обавештења о манастирима Довоља, Св. Михаилу Арханђелу у Тари и Светој Тројици пљеваљској. Занимљиво је да Гаговић каже да се у храму Успења св. Богородице у Довољи налазе „мошти Св. Саве“.[4] Белешка о моштима Св. Саве у Довољи налази се и у запису на старој рукописној књизи *Маргарит*, по свему судећи из средине 14. века, коју је из Довоље 1857. године однео руски конзул у Сарајеву Александар Фјодорович Гиљфердинг, познати слависта. У белешци из 1834. године стоји: „Принесе ю јеронахь недостоини и грешни Пахомие Ђурић у монастирь Доволю во храмъ Успение Пресвятся Богородици ї дъже почиваем Святы Саво на пречитание года 1834. Тогда од много времена бияше пѹсть монастйръ Архагїллъ.“ Књигу је, као што се види, из запустелог Манастира св. Михаила Арханђела у Довољу донео игуман довољски Пахомије (Ђурић). На почетку првог листа ове књиге стоји белешка да је књига писана у Епархији захумској и херцеговачкој, а у бележници на унутрашњој страни предње корице помиње се 1824. године извесни

[4] Димитрије Руварац, *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804*, Споменик СКА XXXIX, други разред 35, Београд 1903, 107–109.

Пушанац са Таре.[5] Ову и све друге старе рукописне књиге из манстира Довоље, Св. Михаила Арханђела, Дубочице, Св. Тројице, Милешеве, као и неколицину књига из других манастира Старе Србије, која се данас налазе у Руској националној библиотецеи у Санкт Петербургу, детаљно сам погледао и описао током истраживања 2007. године, о чему ће касније бити више речи.

Из поменуте белешке о Св. Сави у Довољи и још неким подацима из традиције, Марко Драговић је 1930. године објавио књижицу *Свети Сава није спаљен*. У науци се, међутим, сматра да је реч о моштима св. Арсенија, што потврђује и један запис из 1806, поред осталог и запис из 1833. на књизи *Поучения аввы Дорофея* (такође из Довоље, у Гиљфердинговој збирци такође по свему судећи из средине 14. века). Мошти познатог свеца су 1809. биле склоњене у пећину Ђурукачу у кањону Таре, близу Довоље, у коју су враћене 1814. године.[6] Руски аутор Рајевски, вероватно Михаил Рајевски, прота у руској цркви у Бечу, објавио је у часопису Министарства народне просвете Русије (за 1840, јули–август) већи текст о Херцеговини. Међу 12 манастира Мостарске епархије помиње три пљеваљска манастира – Свету Тројицу, Довољу и Свете Арханђеле. При Светој Тројици, наводи овај писац, постоји једна црква, један свештеник и два монаха, при Довољи једна црква, нема свештеника и два монаха, у парохијама пљеваљског округа (кадилука) шест цркава, девет свештеника, нема

[5] Российская национальная библиотека, Отдел рукописей и редких книгии, ф. 182, Гильфердинг А Ф. Собрание, опис 1, 38, Архив САНУ, бр. 7510, 1834, л. 159, Запис на рук. Петр. Публ. Биб. (Зб. Гиљфердинг, бр. 38)

[6] Исто, 37; Архив САНУ, Бр. 7510, 1833, 1.158; Ст. Станојевић, *Архиепископ Арсеније (1233–1263;+28 октобра 1266),* Гласник Историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1932.

монаха; укупно осам цркава, десет свештеника и четири монаха.[7] У целој Херцеговини постојале су три школе за православну децу: у Мостару (139 ученика), у Фочи (30) и у Пљевљима (45 деце).

Прве поузданије податке о стању писмености у пљеваљском крају, о преписивачким радионицама (скрипторијумима) и манастирским библиотекама налазимо већ 30-их година 19. века, а нарочито од почетка друге половине века. Познати слависта Павле Шафарик је у својој *Историји словенске књижевности* (у Бечу 1831. и 1865. и у Прагу 1873) дао запажен простор Гаврилу Тројичанину. Поменути А. Ф. Гиљфердинг је, након путовања 1857, у Санкт Петербургу 1859. године објавио књигу *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* у којој је саопштио доста корисних података о преписивачкој делатности и библиотекама манастира Св. Тројице, Дубочице, Довоље и Св. Михаила Арханђела. Гиљфердинг у књизи саопштава да је однео већи број рукописних књига из запустелог Манастира Св. Михаила Арханђела, али новијим увидом у његову збирку у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу, сазнајемо да је из Св. Тројице однео три књиге, међу њима *Четворојеванђеље Тврткa Припковића* (пергамент, 14. век) из Довоље једанаест књига из времена 14–17. века, међу којима је најстарији *Апостол* (пергамент, 14. век), из Св. Михаила Арханђела осам књига насталих у периоду 14–16. века (најстарија је *Дионисије Аеропагит с тумачењима Максима Исповедника* (папир, 1365–1375) и једну књигу из Дубочице – *Јеванђеље с Апостолом* (пергамент, највероватније трећа четвртина 13. века).[8] За ове књиге знамо а мноштво њих је нестало без трага.

---

[7] *Херцеговина* од Раевскогъ (превод с руског), Сербскій Лѣтопись, 1851, година XXV, книга 83, Будим, 85–87, 88.

[8] Славенко Терзић, *Пљевља на путу у ново доба (1804–1913)*, у: Историја Пљеваља,

Архимандрит Нићифор Дучић је 1859. године у Гиљфердинговом зборнику у Санкт Петербургу *Босна, Херцеговина и Стара Србија* (на руском) објавио статистички опис требињског, пријепољског, пљеваљског и невесињског округа (кадилука) у Херцеговини, на основу турског пописа из 1851. године. Поред два жива манастира – Св. Тројице и Дубочице („обновљеног") помињу се запустели манастири Довоља и Св. Арханђел Михаило и рушевине манастира у Крушеву („чије се подизање приписује Немањићима").[9] Дучић још бележи развалине цркава у Крћама, Поткрајцима, Какмужима, Потпећу, Отиловићима, Бучју, кулу у Лађанима и Цркву Илије Пророка у Пљеваском пољу, „обновљену 1851. године".[10] Учитељ Сава Косановић, доцнији босански митрополит, пропутовао је пљеваљски крај крајем 60-их година 19. века и 1871. објавио рад *Српске старине у Босни. Неколике белешке*, у коме је, поред осталог, донео кратак опис 93 рукописне србуље Манастира св. Тројице, затим кратак опис Дубочице у којој је забележио пет србуља и сасвим кратак и површан опис Довоље и Св. Арханђела Михаила. Забележио је паљење Довоље 1857, које су наводно учинили Шаранци по заповести кнеза Данила, због бешчашћа турске посаде над једном женом у самој цркви. Поред једанаест Арнаута који су тада наводно изгорели у цркви, спаљено је и много србуља („србуља тако много било је у њој, да три коња не би могла понијети"). Све ово је Косановићу казивао последњи довољски игуман Пахомије (Николајевић).[11]

Пљевља 2009, 234.

[9] Опытъ статистичкаго описания требиньскаго, прѣпольскаго, плѣвельскаго и невенсиньскаго округов въ Герцеговины, (у) *Босния, Герцеговина и Старая Сербія*, Сборникъ составленний А. Гильфердингом, С. Петербургъ 1859, 691–692.

[10] Исто, 690–692.

[11] Сава Косановић, *Српске старине у Босни. Неколике белешке*, Гласник СУД, књ.

Од времена Саве Косановића па до наших дана, пажњу истраживача с правом је привлачила богата и изузетно драгоцена рукописна збирка Св. Тројице. Манастир је имао скрипторијум и пре обнове Пећке патријаршије. Зато овом приликом о збирци нећемо посебно говорити. Њоме су се мање или више бавили Љубомир Стојановић, Танасије Пејатовић (Само за трећу књигу *Старих српских записа и натписа* Љубе Стојановића Пејатовић је послао преко 300 записа из Св. Тројице и са простора Старе Рашке.), Миленко Вукићевић, Владимир Ћоровић, Фехим Барјактаревић, Владимир Мошин, Ђорђе Ст. Радојичић, Љубомир Дурковић Јакшић, Сретен Петковић. Пошто се у Св. Тројици налазила заједничка архива, како у једном писму Љуби Стојановићу из јула 1900. истиче Танасије Пејатовић, Свете Тројице и околних манастира – Довоље, Св. Илије (црква), Дубочице, Мажића (порушен), Бистрице, Бање (Св. Никола) и Вранштице (порушен), изостајало је посебно трагање за преписивачком делатношћу и библиотекама ових манастира, али и других запустелих и несталих манастира.[12] Сам Пејатовић изгледа није био у Довољи, нити у својим писмима Љубомиру Стојановићу помиње Св. Арханђела Михаила у Тари, иако на једном месту каже да му „остаје још да обиђем и разгледам“ поред Дубочице и Давидовице и Манастир Довољу.

Данас се поуздано зна да је преписивачку радионицу и библиотеку имао Манастир Св. Арханђела Миахила. Године 1593. трудом игумана Теодора преписан је један апостол, а 1600. године инок

XII, Београд 1871, 163–182.

[12] Љубомир Дурковић-Јакшић, *Писма Танасија Пејатовића Љубомиру Стојановићу*, Археографски прилози 15, Београд 1993, 255.

Лука преписао је молитвеник, при игуману Теодору.[13] Зна се такође за преписивачку активност Манастира Дубочице, иако није позната судбина тих рукописа. Тадија Поповић у чланку о Дубочици, објављеном 1998, потврђује Косановићеву белешку да се у библиотеци манастирској налази пет „скупоцених књига", док Татјана Суботин-Голубовић у књизи *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, објављеној 1999, тврди да „данас нема трага рукописима из Дубочице".[14] Она бележи да је манастиру 1595. године приложила једну књигу Маргарита из Бољанића, а да је 1598. јеромонах Исаија при игуману Евстратију писао минеје за фебруар и децембар. До сада је било мало позната преписивачка делатност Цркве Св. Николе у Бољанићима при којој је 1595. године презвитер Аврам по наруџбини извесне Маргарите преписао јеванђеље. Биће да је то та књига коју је Маргарита исте године приложила Манастиру Дубочици. Запис је објавио Миленко Вукићевић у Гласнику Земаљског музеја БиХ у Сарајеву 1901. године.[15] О преписивачкој радионици Манастира Довоља нема много података. Иван Иванић, пишући о Довољи, каже да је познато „да је поред осталог богатства манастир располагао и литографијом старословенском од које се и данас находи штампаних црквених књига код појединаца".[16]

Овде изнето наслеђе заиста представља „одломке и камичке"

---

[13] Татјана Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, САНУ, Београд 1999, 103–104.

[14] Тадија Поповић, *Манастир Дубочица (трагом историјског родослова)*, Брезнички записи, бр. 9–10, Пљевља 1998, 48; Т. Суботин-Голубовић, нав. дело, 129.

[15] Т. Суботин-Голубовић, *нав. дело*, 155; Миленко Вукићевић, *Из старих србуља манастира Св. Тројице,* Гласник Земаљског музеја БиХ, XIII, Сарајево 1901, 303.

[16] Иван Иванић, *Српске манастирске сеоске и варошке школе у Турској.* Култура српска у Старој Србији и Мађедонији – од XV до XX века, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXIII, Београд 1914, 338.

некада развијеног историјског живота, чији бледи остаци данас дозвољавају само да наслутимо време, људе и њихове видике. Кад данас гледамо трагове старих цркава и манастира, чији камени остаци једва вире из земље или пак о њима говори традиција кроз топонимију – „црквиште“ и „манастириште“ или рушевине старих утврђења и градова – природно је да желимо да знамо ко су били њихови ктитори и оснивачи, каква су била народна окупљања око богомоља, где су њихове иконе и богослужбене књиге, црквене сасуде или како је могао изгледати дворски и властеоски живот на Кукању, Кознику или живот посада у утврђењима – градинама, на пример, на Градини на ушћу Ријеке у Ћехотину, или на импресивном утврђењу у Доњем Дубцу, између Буковице и Потковача, или на Градцу у Бобову код Јеловог Пања изнад кањона Драге. Готово да нема ниједног насеља у пљеваљском крају да у њему или његовој близини не постоји „грчко гробље“, или мраморје (примера ради у Мељени и околини налазимо три мраморја: село Рудићи – некропола, село Стражице – такође некропола и село Кава – некропола са великим бројем споменика – великих камених плоча). „Грчка гробља“ су по правилу гробља старог српског становништва, изумрлог или одсељеног, јер се за Турке али и за римокатолички свет православна вера назива „грчком вером“, па отуда у аустроугарским пописима чак и почетком 20. века православни Срби се означавају као „гркоисточни“ (griechisch-orientalische).

Без темељнијих и свеобухватнијих архивских истраживања, пре свега у богатим страним архивима као што су Венеција, Рим, Беч, Истанбул и Анкара, Москва и Санкт Петербург, с једне стране, и исцрпних историјско-географских и археолошких истраживања с друге стране, није могуће ни изблиза добро осветлити питање односа

насељености становништва и великих демографских померања са судбином културне баштине. Тек на основу оваквих истраживања могла би се сачинити извесна мапа писмености, колико толико прецизна мапа културно-духовних и црквених средишта. Овако ми смо принуђени да се ослањамо на већ објављене записе и натписе, забележену народну традицију и на, тек с времена на време, по неки објављени архивски податак који бива необично драгоцен у покушајима реконструкције, негде до 18. века много јаче демографске и културне снаге становништва пљеваљског краја.

Познато је из објављених извора и литературе да су највеће сеобе и померања на овом простору наступили од краја 17. па практично до почетка 20. века, с тим што би се могло рећи да је до највећег померања дошло од почетка великог аустријско-турског рата крајем 17. века, па током више аустријско-турских и руско-турских ратова током 18. века, закључно са Првим српским устанком почетком 19. века. Сеобе српског становништва које су у мањој или већој мери захватиле и Средње Полимље и Потарје десиле су се као што је познато 1690. и 1737–1739, али су неред и анархија који су наступили још од пораза Кара-Мустафа паше под Бечом 1683. довели до практично готово сталних мањих или већих пресељавања.

У таквим широким политичким, социјалним и друштвено-верским оквирима дошло је до великог страдања културне баштине овога краја у тој мери да је слика коју данас имамо заправо бледа сенка онога што је постојало до тих времена. Тешко је са сигурношћу без поузданих извора рећи када су подигнуте многе цркве или манастири за које данас знамо само да су постојали. Чињеница је, међутим, да су велике сеобе становништва услед поменутих општих хаотичних прилика, довеле до извесног дисконтинуитета у историјском сећању

јер је новопридошло српско становништво из других крајева Старе Херцеговине, Црне Горе и Брда затекло већином рушевине цркава и манастира и згаришта старих рукописа и рукописних књига, тако да ни из далека није могло имати однос према овим светињама какав је имало становништво које је подизало цркве и манастире и окупљало се око њих током претходних деценија и векова.

У својој познатој студији *Средње Полимље и Потарје* Танасије Пејатовић је уочио чињеницу да су ове области биле поприште „политичких метежа и буна, који нису никада дали његову становништву да се стално настани и консолидује". Зато је, сматра он, становништво било „у непрестаном покрету", а нарочито последња три века и зато је у овим крајевима „сразмерно врло мало старинаца".[17] Иако Пејатовић није улазио у шире политичке околности, он наводи да су узроци великих демографских промена „тешке болести и зимне године", затим болести које су долазиле као последица глади, и наравно „турски зулум" који је ишао „упоредо са поменутим невољама". Пејатовић даље пише да се православни живаљ или „турчио" или је „потискиван из долина и питомијех мјеста у планине и висине, или се, што је чешће бивало, исељавао јатомице северно и североисточно". Према забележеној народној традицији, отприлике средином 18. века „ови крајеви су били готово пусти; ни у једној јафти није било више од седам кућа а њиве и обрађивана поља били су зарасли у шуми и задивљали".[18] Ново становништво стизало је углавном из Куча, Роваца, Дробњака, Горњег Колашина и Пиве.

---

[17] Петар Мркоњић (Танасије Пејатовић), *Средње Полимље и Потарје у новопазарском санџаку, антропогеографска испитивања*, Етнографски зборник Српске краљевске академије IV, књига VI, 272.
[18] Исто, 273.

Велике сеобе становништва, пре свега услед поменутих готових стално нередовних прилика од краја 17. века, директно су се одразиле на живот цркава и манастира и свега онога што се у њима налазило. Забележено је да је негде до последњих деценија 17. века овај крај био много насељенији и да је свако село „имало цркву а јафта по сто–двесто кућа најмање“.[19] Када се има у виду ова чињеница, не може да изненади тако велики број манастиришта и црквишта у пљеваљском крају, иако они још увек нису педантно сви регистровани. Остаци ових богомоља налазе се „у сваком месту које је било насељеније“. У турско доба цркве и манастири су били једини „бранич вере и народности“, манастири су били и богомоље и школе. У спорадичним документима током 19. века помињу се само нека црквишта.[20] Стојан Новаковић је 1899. објавио епархијалник рашко-призренске епархије са подацима за Пљевља и пљеваљски протопресвитерат: цркве у којима се служи – две, у развалинама – пет, манастири у којима се служи – два, у развалинама – пет.[21] Био је ово заиста само мали део разрушених манастира и цркава у пљеваљском крају.

Данас је врло тешко утврдити време настанка и судбину манастира о којима сведоче само манастиришта или више десетина цркава. Већи део података о томе забележили су малобројни истраживачи и писци, најчешће локални учитељи, који су бележили углавном народну традицију. На основу поузданих историјских извора знамо да су манастири Света Тројица, Свети Михаило Арханђел и

[19] Исто, 272–273. Пејатовић бележи приповедање „старих људи“.

[20] *Опытъ статистичкаго описания требиньскаго, прѣпольскаго, плѣвельскаго и невенсиньскаго округов въ Герцеговины*, (у) Босния, Герцеговина и Старая Сербія, Сборникъ составленний А. Гильфердингом, С. Петербургъ 1859, 690–692

[21] Стојан Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905*, Београд 1906, 524–525.

Дубочица имали своје скрипторије, односно преписивачке радионице.[22] У неким изворима помиње се и Довоља као једно од преписивачких средишта. Игуман Теодор у Св. Арханђелу Михаилу преписао је апостол (1593) а инок Лука молитвеник (1600); у Дубочици се као преписивачи помињу јеромонах Исаија који је преписао минеје (1598) за децембар и фебруар. Сава Косановић је у Дубочици нашао пет србуља, међу њима и два јеванђеља, „од којих једно особите је величине и красно минејски написао 7054. од јеромонаха и игумана Висариона, при Никанору архијепископу".[23] Татјана Суботин-Голубовић закључује да „данас нема трага рукописима из Дубочице".[24] Међу важним преписивачима Свете Тројице истичу се Висарион Троичанин и нарочито Гаврило Троичанин (1649. преписао је Шестоднев Јована Егзарха који је руком илуминирао сликар Андрија Раичевић). Света Тројица је важно иконописачко средиште, затим и Свети Михаило Арханђел, док о другима мање знамо.

Тешко је без поузданих извора прецизније утврдити време, динамику и бројност сеоба са пљеваљског простора. Антропогеографска истраживања простора данашње југозападне Србије на простору од Златибора преко Ужица, Косјерића до Дивчибара, Овчар Бање и Ариља, обављена крајем 19. и почетком 20. века, показују уочљиво досељавање становништва из пљеваљског краја на ове просторе, крајем 17. и током 18. века, мада се тај процес прати и у каснијим деценијама. Чињеница да се учестало досељавају свештеници из пљеваљског краја сведочи о црквеним и духовним

[22] Татјана Суботин-Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века,* Београд 1999, 103–104, 129, 180–181.

[23] С. Косановић, нав. дело, 179–180.

[24] Т. Суботин-Голубовић, нав. дело, 199.

приликама у крају одакле долазе.

Уочљива су такође бројна презимена којих више нема у пљеваљском крају. Према истраживањима Љубе Павловића изнетим у делу *Ужичка Црна Гора* становништво досељено из Пљеваља и околних села чинило је скоро 4% становништва повленских, сјечоријечких, ражанских, косјерских, добрињских, маљенских, кабларских, пожешких, лужничких и ужичких села. Наводимо само неке примере: Милиће – Шијаке у селу Сијеча Ријека (Сеча Река) код Косјерића, довео је „поп Рајица досељен од Пљеваља"; Милошевићи, позната свештеничка породица у истом месту досељена је из Маоча.[25] У селу Лелићи које припада групи лужничких села, велика породица Црнчевића „некад свештеничка породица дошла је из околине Пљеваља".[26] Пример Севојна још је уверљивији: породица Трипковић била је стара свештеничка породица „коју је довео поп Дамњан Трипковић из села Југова код Пљеваља. И она је – забележио је Љуб. Павловић – дуго поповала, селу и Ужицу дала доста попова и трговаца."[27] Стару породицу Чолића, такође дугогодишњу свештеничку породицу, довео је у село „поп Јеврем Чоло из Буковице код Пљеваља".[28] Јанковиће у селу Биоска довели су из „села Церја или Церове (?), Јанко и Савко Пљевљаци", раније досељени из Куча. Вероватно је реч о селу Церовци изнад Градца, испод Љубишње. Савко је био свештеник, а свештеничку службу је обављао дуго година у селу у коме се станио.[29] Нешто касније, 1806. године, свештеник Пурић из

[25] Љуб. Павловић *Ужичка Црна Гора, насеља и порекла становништва*, књига 19, уредио Јован Цвијић, Београд 1925, 57.
[26] Исто, 141.
[27] Исто, 153.
[28] Исто.
[29] Исто, 170.

Љутића доселио се у Радијевиће код Нове Вароши и донео иконе.

Смисао поменутих историјско-географских истраживања из 1998. и 2000. године био је да се оскудни историјски подаци из извора провере на терену али и да се пре свега утврди стварно стање остатака манастиришта, црквишта, старих градина и градова, старих гробаља и остатака старих натписа и записа. Овом приликом говоримо пре свега о прикупљеним подацима о манастирима, црквиштима и остацима старих градова. Подаци које износимо засновани су на претходним истраживањима других истраживача, али и сопственим истраживањима у оквиру поменутог пројекта. Према свим тим подацима, на простору данашње Општине Пљевља могуће је утврдити, са мањом или већом вероватноћом, 13 манастиришта (ако се у њих уброје и доскорашње развалине Довоље и Св. Арханђела Михаила) и око 50 црквишта.

Пре него што скренемо пажњу на локалитете које смо обишли на терену 1998. и 2000. године, и за ову прилику ради илустрације опишемо само неке од њих, треба истаћи да су у том послу корисне белешке и радови Пљевљака који су се тиме мање или више бавили, углавном узгред. Марко Поповић је 1890–1892. у *Босанско-херцеговачком гласнику* објавио драгоцене белешке о црквама у Сречању и Илином брду, о књигама и записима у њима, као и о Кукању. Учитељ Јово Митрановић је 1894. у *Босанској вили* објавио занимљив текст о храму св. Арханђела Михаила у Поблаћу, који је према народној традицији задужбина сестре краљева Владислава и Драгослава – Јелене. Стеван Самарџић је 1905. у *Новој Искри* објавио врло добар текст о Манастиру Довоља. Овим и још неким именима, као што је Радосав Остојић, дописник београдских листова између два светска рата, придружују се послератни хроничари какви су на пример Јоко

Кнежевић, Милета Војиновић, Добрило Аранитовић, Тадија Поповић, Узеир Бећовић, Видоје Деспотовић, Десимир Сандић и други. Користан етнографски материјал налази се у Антрополошком институту у Лондону. Крајем маја 1905. године пљеваљски крај и саму варош посетила је британска списатељица Мери Дарам: она је присустовала Светотројичком сабору код манастира и снимила многе породице, ношњу, типове кућа, различите алатке, пејзаже и много других елемената сеоског и варошког живота.[30]

Скрећемо пажњу само на сумарни преглед манастиришта, црквина, градина или градова који би могли бити предмет даљих истраживања сваке врсте, у првом реду археолошких:

Манастиришта: *Доње Нанге* (Пучиловина), *Поблаће* (у месту Баре, с десне стране Поблаћке реке, место се зове Ћелиште), *Глисница* (на брду Елезовићи, наводно манастир је био жив до велике епидемије куге 1732), *Ћелиште* (јужно од Ограђенице, на десој обали Таре), *Крушево* (турски попис 1851. помиње рушевине манастира), *Какмужи*, на северној страни (рушевине Манастира св. Петра, наводно порушен у време Првог српског устанка), *Кобиловац* ? (Калуђерско врело), *Црквиште* (између Доњих Левера и Таре, по традицији био манастир), *Оџак* (топоним Зидине, изнад старе липе у Оџаку; према традицији Џафер-бег Ченгић је од манастирског материјала сазидао кулу на више спратова), *Црквине*, са леве стране Готовушке реке, на имању Леоваца, у близини извора Љесковац, *Оцркавље у Доњој Брвеници* у Пољу (до скора су се могли видети натписи на камену), *Орлић*, на дну Козице (према традицији старији је од Свете Тројице, порушио га је Хасан-

[30] Мери Дарам, *Кроз српске земље (1900–1903)*, превео и предговор написао Вујадин Милановић, Београд 1997, 305–307.

паша Предојевић; „испод манастира су били виногради“ – каже народ), *манастир у Моачу* (у Борчанима, према традицији, био је велики, грађен од лепо клесаног камена; једна велика кула из турског времена са тесаним каменом; претворен је касније у шталу, данас се виде гомила обрађеног камена и један стећак). Да би се било шта поузданије могло утврдити требало би извршити археолошка ископавања и трагати за било каквим писаним изворима.[31]

Црквине и црквишта: *Варине* (још се налазе остаци лепо клесаног камена са ћирилским старим натписима), велико гробље; *Марина шума* (Вруља, у гробљу, наводно била у употреби до средине 19. века); *Рађевићи* (Подгробница); *Јагодњи До у Рађевићима*; *Зорловићи* (испод Ковача, на месту званом Башча и испод Влашке равни); *Страхов До* (четири километара западно од школе, познају се темељи, велико старо гробље, на једном стећку уклесан коњаник); *Јасика* код Ковача, уз цркву велико гробље; *Улица*, засеок у Потковачу, на брежуљку изнад кућа Даниловића, темељи 8 х 5 метара; *Црквине,* на простору карауле у Мељени, у кругу, делимични остаци зида до 80 цм; *Црквина,* у засеоку Ограда, испод карауле, изнад куће Хамида Дургулића; уочава се зид од 0,50 цм; *Илијина Главица* до Јакубовог Гроба, близу куће Селима Јунуза; виде се темељи цркве; *Бушње* (изнад извора на малој стени); *Жидовићи* (место Гука, на левој страни потока, у близини велико старо гробље); *Честин*, на месту званом Брдо, град са утврђењем и црквом; булдожер је приликом градње пута развалио

[31] *Личне белешке са историјско-географских истраживања Пљеваљаког краја*, 21–25. септембар 1998. године и 21–31. маја 2000. године. Завичајни музеј у Пљевљима и његов директор Ристо Манојловић били су прави домаћини и одлични организатори истраживања групе историчара из Историјског института САНУ. Захваљујем и овом приликом.

остатке цркве; *Мељак*, брдо и Црквина изнад Роговине према Шулима; *Трновице*, *Лучића Мељак* (у Лучића Мељаку и „сада се виде зидине лепо клесаног камена“); *Градац* (остаци цркве на брежуљку у Доњем Градцу); *Сречање* – „црквине“ у близини куће Даниловића; *Поблаће* – остаци цркве у *Папратном* (на имању Живковића) и *Оцркављу*; *Отиловићи* (остаци цркве у гробљу, скоро 10 х 15); *Црљенице*; *Хоћевина* (остаци цркве у гробљу) – *Немања* (Црква Св. Спаса од Хоћевине према Какмужима); *Шљиванско* (код садашње школе); *Задубље*, *Горње Село*, *Мијаковићи* (у близини садашње школе – према традицији Раповићи су од њеног материјала саградили џамију на њеним темељима); *Горња Вруља* (при дну грчко гробље, код садашње основне школе); *Љутићи*, Дубрава код Молике (јасни остаци цркве у гробљу, дужине 8 х 3,5–4 метра, остаци часне трпезе, остаци јаког каменог зида 80 цм–1м; црква је поплочана каменим плочама, у близини три изузетно лепа камена крста. Имамо податак из писаних извора да је поп Василије Пурић 1808. побегао из Љутића у Радијевиће на Златар, да је са собом донео иконе и подигао цркву исте године.); *Косаница* – *Битине* (раније су се видели остаци часне трпезе, која је пре неколико деценија разбијена маљем; до око 1970. постојала је округла лепа плоча са старим ћириличним натписом, добро очувана, али је и она разбијена); *Заглавак* у Леверима; *Рудница* – место црквине испод Чемерна; 500 метара од пута назиру се остаци цркве; *Окрум* (црква запуштена, око 1808, преко пута Дубочице); *Југово*, место Задубље (долина), источно од гробља, код темеља између два велика извора; *До*, испод Чемерна; *Окрум* (брежуљак с десне стране Готовушке реке, изнад моста); *Мале Крће* (Смрдан), *Доња Брвеница* – на ливади испод цесте, с десне стране Готовушке реке, близу ушћа у Ћехотину (на имању Божа Вучетића); *Бобово* – познају се остаци

темеља; црквина у *Врацима* (јужно од Враце, помиње се и локалитет у Карачићима); црквина у *Стоцу*, црквиште у кањону *Драге*, на десној обали реке, у близини куће Радмила Тешовића[32]; Д. Сандић помиње црквину на *Љубишњи*, на северној страни испод самог врха Велике Љубишње на 2031 м; *Ђурића брдо* у Вруљи (нико није хтео да купи имање јер ко год га је обрађивао није прекостао); *Поткукањ*; *Лијеска* (гробље и темељи црквице). Донедавно су се јасно видели остаци гробљанске цркве у гробљу на Дикиној главици у Чавњу (прављење модерних гробница је угрозило остатке).[33]

Градине: *Градац* у Дубочици, преко пута данашњег манастира; пружа се врло леп поглед на Окрум и на стару локацију Дубочице; има прилаз само са једне стране; *Велика и Мала градина* у Доњем Клепету (код Вруље); градина штити правац Марина шума–Орлић, прилаз је са источне стране, висине и ширине очуваног зида 2–3 метра; на врху се виде остаци великог зида дужине око 50 метара, висине 3–4 метра; уочавају се јасно обрушени зидови. Први спољни зид је очуван и износи око 70 метара, полукружан, висине 1–2 метра. Са исте стране уочава се велики бедем, добро очуван висине 4–5 метара; с десне стране је Козичка ријека а са леве Клопетски поток. Са ове градине пружа се предиван поглед на Вруљу, Подборову, Маоче, Козицу, Катабун и Љутиће; *Град у Дучелима*; градина изнад Малих Крћа („Јеринин град“); градина у Доњем Стубцу; Градац код Јеловог пања у Бобову; Честин – град са утврђењем и црквом; Хоћевина, изнад Дубоке Долине, остаци тврђаве 80 x 50 метара, има пуно керамике и брушеног

[32] Десимир Сандић, *Подигнут споменик Мијату Томићу Харамбаши*, Пљеваљске новине, 15. август 2009, 6.

[33] Рајко Палибрк, *Последњи Световидов престо*, Пљевља 2018, 123–149; Видоје Деспотовић, *Да се не заборави*, Пљевља 2024, 39–78; *Личне белешке*.....

камена, види се очуван зид; Градине изнад села Жидовића (постоји велика некропола, ту је наводно била и црква); градина на ушћу Ријеке у Ћехотину, на дну села Честин; градина или град код Мељене; испод градине је велики тунел, улаз је са источне стране био озидан, имао је врата, у близини је топоним Гвозд; прича се да је ту вађена руда; затим Топионица од тунела у Градину; до Топионице има два километара, ту је и топоним Варошиште. Са Михоље планине води једна рижа до Топионице (низ коју су вероватно спуштана дрва). Место где је данас Велика вртача и где има шљаке народ зове Топионица. Велика шљака налази се и у Зеленој луци, на имању Милована Срндовића; у близини се налази лепа зараван звана Варошиште, испод градине, дужине око пола километара и ширине око 120 метара. Налази се десно од Врањачког потока који иде у Бавчића ријеку, чинећи реку Кржаву. Варошиште се сужава од Кржавске реке. Цео локалитет по свему судећи представља остатке некадашњег познатог рударског места Кржава. Ништа мање није занимљив стари рудник у Немањи – из правца Комаре ходник је излазио у Немању (топоними Царева кула, Царев златни стожер...). [34]

Градина у Доњем Дубцу, између Буковице и Потковача представља изузетан локалитет. Поред саме градине пролази средњовековни пут из правца Фоче, преко Буковице на Градину, Врела, Калдрму, уз Дубчанске лиснике, Пузиће, Страхов До – Каменицу... даље према Рађевићима и Пљевљима. Овај пут је нарочито зими био најповољнији. Ријека Козица раздваја Буковицу од Потковача, протиче са западне стране Градине и улива се у Ћехотину. Кажу да је Доњи Дубац питомо место и да у њему може да успева и лоза. Са леве стране

[34] *Личне белешке....*

градине речица Дучица се улива у Козичку ријеку. Уочавају се четири прстена градског утврђења. Са западне и северозападне стране је окомита стрмина према реци Козици. Први спољни зид уздиже се јужно и југозападно од пута за Рађевиће. Иза другог зида на платоу били су остаци некога здања са лепо обрађеним каменим плочама. Са северне стране уочава се лепо уређен и очуван прилаз ширине око 10 метара. Са главног пута, са Луке испод Преара, пут скреће десно за град. Стиже се до лепе питоме заравни где су морали бити неки објекти или неко насеље. Даље уз сам пут према граду на једној главичици налази се велика некропола са око сто стећака, надгробних плоча оријентисаних правцем исток–запад. Озидан пут води од некрополе до на Градину. Са градине у Доњем Дубцу пружа се широк предиван панорамски поглед на Доњу Буковицу, Петине, Шула, Јабучно, Лучево и даље на Љубишњу.

Градац код Јеловог пања налази се на врху оштрог узвишења данас обраслог шумом; раније је ту расла трска (вероватно је био бунар). На заравни у младој шуми налази се лепа ливада. Испод Градца налази се зараван звана Столац. У стени испод Градца и око ње налази се петнаестак пећина. Остаци зида виде се на јужној и западној страни заравни. На јужној страни висина је око 0,50 цм и дебљине 1,5 метара. Мештани говоре да су се раније налазиле плоче од црног камена које су чобани отутали у кањон. Занимљиво је да се у самом граду и обронцима и данас налази прилична количина различите керамике и цигала. Испод града се чује снажан хук реке Драге и пружа диван поглед на Бобово. Део нађеног материјала похрањен је у Завичајном музеју у Пљевљима.[35]

[35] *Личне белешке....*

Academician Slavenko TERZIC

IN SEARCH OF A LOST IDENTITY: THE CULTURAL HERITAGE OF THE PLJEVLJA REGION IN THE WHIRLPOOL OF CENTURIES-OLD MIGRATIONS (HISTORICAL-GEOGRAPHICAL RESEARCH OF 1998 AND 2000)

SUMMARY

The Pljevlja region belongs to those old Serbian territories that were densely populated in the Middle Ages and later. This is evidenced by the remains of numerous churches, a large number of monasteries, mines, fortified towns, old cemeteries, scriptoria, and other traces of a once-thriving cultural and spiritual life. The data presented here provide a sort of literacy map of the Pljevlja region. The paper highlights the historical reasons for the decline and neglect of Serbian cultural heritage.

The first reliable data on literacy in the Pljevlja region, its scriptoria, and monastic libraries date back to the 1830s. These primarily concern the libraries of the monasteries of the Holy Trinity, Dubočica, Dovolja, and St. Michael the Archangel. A significant number of manuscript books from these monasteries are preserved in the National Library of Russia in Saint Petersburg.

In addition to the published sources and works of earlier generations of researchers, this paper also presents findings from recent historical-geographical research conducted in 1998 and 2000 under the auspices of the Pljevlja Homeland Museum and the Institute of History of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The destruction of cultural

heritage was significantly influenced by large migrations of the population from the late 17th century onwards, as well as the colonisation of the indigenous Serbian population.

The study provides basic data on 13 monastic sites, around 50 church sites, and nearly a dozen fortifications. The presented findings offer a solid foundation for more detailed archival and archaeological investigations.